

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 3, Number 307 (2016), 207 – 210

UDC 821. 512. 122. 09: 398

S. AKKOZHAYEV'S VERSION OF EPIC "ALPAMYS BATYR" AND ITS TEXTUAL STUDY

K.B. Alpysbayeva

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
alpysbaeva-k@mail.ru

Key words: folklore, storyteller, collector, version, epic, textual study, edition, heroic epic, original.

Abstract: The academic insight is focused on the epic "Alpamys Batyr" which is the oldest and highly artistic heroic epics which survived till nowadays. The basic idea is the clan unity. It glorifies the deeds of people, who are committed to harmony among various clans.

The research object of our study is the historical analysis of the epic version of "Alpamys Batyr" created by Sultan Akkozhayev.

Methodology includes textual, comparative-historical methods, method of document study and bibliographic information. It can be of help for undergraduate students, Master students and independent researchers.

The studies of the Soviet period on this topic had obvious shortcomings.

On gaining independence there emerged some adequate understanding of the history of the Kazakh people with the opportunity of in-depth research and objective evaluation of many aspects of history of literature, including national heritage, which was not possible under the totalitarian system with its ideological and political priorities.

In 2004 at the initiative of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev as a result of government resolution in the framework of a comprehensive State program "Cultural Heritage", the M.O.Auezov Institute of literature and art published a series of scientific publications "Babalar sozi" which includes one hundred volumes. The spiritual heritage of the Kazakhs in its original form was restored.

ӨЖ 821. 512. 122. 09: 398

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ С. АҚҚОЖАЕВ НҮСҚАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Қ.Б. Алпысбаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Түйін сөздер: фольклор, жыршы, жинаушы, нұсқа, жыр, текстология, басылым, батырлық жыр, түпнұсқа.

Аннотация. Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанларының бірі – батырлар жыры. Солардың ішінен «Алпамыс батыр» жырына тоқталар болсақ, ол – қазақ халқының ерте замандардан жеткен аса көркем батырлық жырларының бірі. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Алпамыс. Жыршылар оны ру бірлігін сақтауда, руға қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді. Жыр «ру арасында бірлік болса, елдік бар» екенін аңғартады.

Еңбегіміздің зерттеу нысанасы ретінде «Алпамыс батыр» жырының Сұлтан Аққожаев жырлаған нұсқасының жиналу тарихы мен текстологиялық ерекшелігі талданады. Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-тарихи, құжаттанулық, деректемелі библиографиялық зерттеулер әдісі құрады. Жұмыстың нәтижесін жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарға және әдебиеттанушы мамандарға пайдалануға болады.

Кеңес Одағы кезінде жарық көрген жоғарыда аталған туындылардың көбі мысалда көрсетілгендей біраз кемшіліктермен жарық көрді.

Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып, мүмкіндіктер туғаннан кейін қазақ халқының тарихын зерделеу жөнінде жаңа көзқарастар туып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы тоталитарлық жүйеге орай тек, саяси және таптық тұрғыда талдау жасалып, теріс бағаланып келген әдебиет тарихының көптеген мәселелері, соның ішінде халық мұрасының жан-жақты зерттеліп, әділ бағалануына қолайлы жағдайлар туғызды.

Ал 2004 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен үкімет Қаулысы нәтижесінде «Мәдени мұра» кешенді Мемлекеттік бағдарламасы аясында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

«Бабалар сөзі» сериясы ғылыми басылымының жүзтомдығын жарыққа шығарды. Қазақтың рухани мұрасы ешбір өзгеріссіз, бастапқы қалпында қалың жұртшылыққа қайтарылып, ғылыми айналымға енді.

«Алпамыс батыр» жырының Майкөт Сандыбаевтың нұсқасын Сыр бойының белгілі ақыны Желеу Жақыпұлы (1909-1970) 1948 жылы осы облыста тұратын 80 жастағы Сұлтанбек Аққожаевтың айтуынан жазып алып, 1953 жылы Тіл және әдебиет институтына тапсырған.

Сұлтанбек бұл жырды XIX ғасырдың аяқ кезінде Майкөт ақыннан естін, жаттап алған. Майкөт – Қазақстанның Оңтүстік шығыс бөлігінде аты әйгілі, эпикалық жырлардың шебері болған ірі ақын. Аққожаев Сұлтанбек (1872-1963) Ақмола губерниясындағы Құланөтпес өзені бойында туып, жас кезінде әкесімен бірге Түркістан маңайы Қаратау өңіріне көшкен. Сол жерде өсіп, өнген.

Жас кезінен-ақ өлеңге, жалпы өнерге үйір болған Аққожаев Сұлтанбек Құлыншақ, Молда Мұса, Майлықожа, Майкөт сияқты атақты ақын, жыршылардан көптеген жыр-дастандарды үйреніп, өз репертуарына енгізген.

Аққожаев Сұлтанбек – қазақтың әйгілі жырларын шебер орындаушы, насихаттаушы. Ақын «Алпамыс», «Қобыланды», «Қыз Жібек», «Шора батыр», «Болат, Жанат» т.б. жырларды нәшіне келтіріп жырлаған [1, 28].

Желеу Созақ ауданында туып-өскен. Жас кезінен-ақ айтыстарға қатысып, ел көзіне түсе бастаған. 1943 жылы «Халық ақыны» деген атаққа ие болады. Ол Оңтүстік Қазақстан облысынан халық әдебиеті үлгілерін көп жинаған. Жақып қолжазбаларының арасынан «Удостоверение дано акыну Южно Казахстанской области Жакипову Желеу в том, что ему поручается собирание образцов устного народного творчества среди населения Южно-Казахстанской области» деп жазылып, сол кездегі Тіл және әдебиет институтының (1960) орынбасары М. Базарбаев қол қойған құжат кездеседі. Бұдан біз Желеудің ауыз әдебиеті үлгілерін тұрақты түрде жинап, қорға тапсырып отырғанын көреміз. Жақыпов Желеу жинаған материалдар Қазан төңкерісіне дейінгі ауыз әдебиеті үлгілері мен Кеңес дәуіріндегі халық шығармаларынан құралған. «Алпамыс батыр» жырының бұл варианты тор көзді дәптерге көк сиямен араб әрпінде жазылған. Машинкаға басылған көшірмесі де бірге тіркелген.

Ақын Желеу жазып алған Майкөт, Сұлтанқұл нұсқасы бірде өлеңмен төгілтіп, бірде қарасөзбен баяндайды. Бұл – «Алпамыс батыр» жырының ішіндегі ең толығы. Жыр негізінен 7-8 буынды өлшеуіге құрылған.

Осы нұсқа ең алғаш рет 1957 жылы жеке кітапша болып шықты. 1958 жылы Қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеуде өтетін онкүндігіне орай қазақ және орыс тілінде қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан «Қазақ эпосы» деп аталатын кітапта және 1959 жылы «Батырлар жыры» атты жинақта басылым көрді.

Аталған жыр мәтіні одан кейін 1961 жылы шыққан «Алпамыс батыр» жырының ғылыми басылымында жарияланды. Осы мәтін 1963, 1968, 1977, 1986 жылдары ешбір өзгеріссіз тағы да басылып шықты.

Бұдан кейін аталған жыр мәтіні түпнұсқа негізінде 2006 жылы «Бабалар сөзі» ғылыми сериясының 34-томында жарияланды. Түпнұсқа ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында (50-бума.) сақтаулы. «Алпамыс батыр» жырының Ж.Шайхысламұлы бастырып шығарған (1899) мәтіні мен С.Аққожаев нұсқасын салыстырып қарағанымызда, олардың мазмұны ұқсас екенін көреміз. Екі нұсқада да Байбөрінің баласы Алпамыс ғажайып жағдайға дүниеге келеді, ол жедел ержетеді. Қалыңдығы Гүлбаршынды іздеп шығады, еліне келгенде Тайшық ханның жасаған озбырлығын есітіп, қалмақ еліне екінші рет аттанады; жауын жеңіп, еліне келіп, Ұлтан құлды жасаған қиянатына орай жазалайды. Елін мұратына жеткізеді.

Аталған нұсқалардың екеуінде де «Алпамыс батыр» жырының негізгі сюжеттік желісі түгел сақталған. Жырдағы жағымды және жағымсыз кейіпкерлерге берілген мінездемелер де бірдей т.б.

Қазан басылымына қарағанда (1889), Сұлтан Аққожаев нұсқасының төмендегідей эпизодтық және стильдік айырмашылықтары бар екенін көреміз:

Жүсінбек қожа нұсқасындағы қарасөзбен баяндалатын ауызша әңгімеге ұқсайтын жерлері Сұлтан орындаған жырда кеңірек суреттеліп өлеңмен берілген. Мысалы, Жүсінбек нұсқасындағы Байбөрі мен Аналықтың Алла Тағаладан бала тілеп, әулиелерге түнеп жалбарынуы, Шашты Әзиздің Байбөріге келін Алпамыс пен Қарлығаш атты балалары болатынын айтатын тұсы қарасөзбен қысқаша баяндалса, ал Сұлтанқұл нұсқасында бұл эпизод кең таратылып, өлеңмен айтылады:

– Ей, бейшара, көзіңді аш,
Ұлыңның аты – Алпамыс,
Қызыңның аты – Қарлығаш.
Атса мылтық өтпейді,
Шапса қылыш кеспейді.
Түреғел де қолың жай,
Болады өзі өмір жас...

Жырда қазақ халқының әдеп-ғұрпы, халық тұрмысы кең суреттелген. Сарыбайдың қалмақ еліне көшін кету эпизодына едәуір орын беріледі. Батырдың қалыңдығына үйлену жайы кең түрде сипатталады. Гүлбаршынның ішкі жан сыры мен адамгершілік қасиетін көрсетуге көбірек көңіл бөлінген. Аталған нұсқада Ж.Шайхысламұлы версиясына қарағанда әр оқиғаны барынша әсерлі, көркем әрі кеңірек баяндайды.

Сұлтанқұл нұсқасының тағы бір ерекшелігі жыр оқиғасын дамытуда, адам образдарын жасауда жыршы әсірелеу, гипербола, теңеу, мақал-мәтелдер, диалог, монологты мол пайдаланған.

Осы екі нұсқаны салыстыра зерттеу нәтижесінде Сұлтанқұл ақын Жүсіпбек бастырған «Алпамыс батыр» жырын жетік білген. Сол нұсқаны негізге ала отырып, жырдың ұтымды жерлерін сақтап, қара сөзді өлеңге айналдыра өз сөзімен құбылта жырлаған деп санаймыз.

С.Аққожаев нұсқасы тіл көркемдігі жағынан да шебер жырланғаны аңғарылады. Мәтінде аздаған араб, парсы, татар т.б. тілдерден енген сөздер кездескенімен тілі таза, ұғымды.

Сонымен «Алпамыс батыр» жырының қай нұсқасын алсақ та, жырдың негізгі идеясы ру бірлігін сақтаудан туған, оларда өзара соғыстарды тоқтату мен қоңырат руының, тағы басқа рулардың ынтымағы, бірлігі жайындағы әңгіме кең орын алады. Жыршы-ақындар Алпамысты ел-жұртын, халқын сүйген патриот ұл, шын батыр етіп жырлайды.

Алайда, Кеңестік дәуірде жарияланған фольклорлық мәтіндердің көбісі саяси-идеологиялық қатан цензуралық бақылаудың салдарынан әдейі жасалған қасақана мәтіндік қысқарту, редакциялық түзетулерге ұшырады. Көптеген фольклорлық шығармалардың мәтіндері ішінара бұрмаланса, кейбіреулерінің сөздері, тіпті, тұтас сөйлемдер мен шумақтары ауыстырылып, өрескел өзгертулермен, түзетілген күйінде жарыққа шықты. Баспа редакторлары, әдетте, мәтіндерге көркем өңдеулер де жасап отырды.

Мысалы, Сұлтанқұл Аққожаев жырлаған нұсқаға тоқталар болсақ, жыр мәтіні алғаш рет 1957 жылы жеке кітапша болып шықты [1]. 1958 жылы Қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеуде өтетін онкүндігіне орай қазақ және орыс тілінде қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан «Қазақ эпосы» деп аталатын кітапта және 1959 жылы «Батырлар жыры» атты жинақта басылым көрді [2].

Аталған жыр мәтіні одан кейін 1961 жылы шыққан «Алпамыс батыр» жырының ғылыми басылымында жарияланды. Осы мәтін 1963, 1968, 1977, 1986 жылдары ешбір өзгеріссіз тағы да басылып шықты.

«Алпамыс батыр» жырының 1957, 1959, 1961, 1986 жылдары басылған мәтіндерін ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында сақтаулы (50-бума, 2-дәп.) түпнұсқамен салыстырып, текстологиялық жұмыс жүргізгенде, өкінішке орай аталған жинақтарда кейбір кемшіліктер кеткені анықталды:

1. Жырдың қара сөзбен баяндалған тұстарында кейбір сөйлемдер қалып кеткен. Мысалы, Жәдігерді көкпарға тартқалы жатқанда, баланың жігіттерге жалынып айтатын өлеңінен кейін келетін, яғни Құлтай бабаның келіп Жәдігерді сұрайтын тұсында бір-екі сөйлем қысқартылып кеткен. Айтқан ойымыз дәлелді болу үшін 1957, 1959, 1961, 1986 жылдардағы басылымдардан үзінді берелік (187-б; 250-б; 88-б; 170-б.):

Онда Алпамыстың қадірін білетіндер келіп, әрқайсысын бір ұрып қуалап жіберді. Жәдігер кісенімен шапқылап қозыға қарай жөнелді. Бір жерден алған кісен кесіп жүре алмай, зарлай отырса, Құлтай бабасы тақымында көкбары бар Жәдігерді көрдің бе деп онан сөз сұрап тұрғаны.

Түпнұсқада дәл осы үзінді былай беріледі (36-б.):

Онда Алпамыстың қадірін білетіндер келіп, әрқайсысын бір ұрып қуалап жібереді. Жәдігер кісенмен шапқылап қозыға қарай жөнеледі. Бір жерден аяғын кісен кесіп жүре алмай, зарлап отырса, Құлтай бабасы тақымында көкбары бар, сонда келеді. Өзі Жәдігерді іздеп жүріп, Жәдігерге келіп тұрып, Жәдігерден: «Шырағым, балам, Жәдігерді көрдің бе?» деп сұрап тұрғаны еді.

Бұл жерде түпнұсқадағы асты сызылған сөйлемдер жоғарыда аталған басылымдарда түсін қалған. Бұл – халық прозасының тілі. Басылымда халық прозасына тән сөз мәнері, сөйлем құрылысы өзгертілген. Сол себепті сөйлемдер арасындағы кейбір үндестіктер жойылған. 2. Емлелік қателер өте көп кеткен.

Кеңес Одағы кезінде жарық көрген жоғарыда аталған туындылардың көбі мысалда көрсетілгендей біраз кемшіліктермен жарық көрді.

Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып, мүмкіндіктер туғаннан кейін қазақ халқының тарихын зерделеу жөнінде жаңа көзқарастар туып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы тоталитарлық жүйеге орай тек, саяси және таптық тұрғыда талдау жасалып, теріс бағаланып келген әдебиет тарихының көптеген мәселелері, соның ішінде халық мұрасының жан-жақты зерттеліп, әділ бағалануына қолайлы жағдайлар туғызды.

Ал 2004 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен үкімет Қаулысы нәтижесінде «Мәдени мұра» кешенді Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастады. Осы орайда «Мәдени мұра» бағдарламасы – мәдениетке деген мемлекеттік көзқарастың стратегиялық ұстанымын айқындаған жоба болды. Ол жаңадан қалыптасып жатқан қазақстандық қауымдастықтың әлеуеті мен гуманистік бағыт-бағдарын танытты. Сол жылдан бері әлем деңгейіндегі бірқатар жаңалықтар ашылып, дүниежүзінің мұрағаттары мен кітап қорларынан қазақ халқының тарихындағы көптеген оқиғалардың сырын ашатын бұрын беймәлім жазба дереккөздер қайтарылып, ғылыми айналымға енді. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы Тәуелсіз Қазақстанның тарихындағы аса маңызды әрі өз уақытында іске асырылған шара болды. Бұл бағдарламаның басты мақсаты – халқымыздың өскелең рухани-мәдени сұранысын қанағаттандыру болды. Осыған байланысты мамандарға қазақ фольклорының бар байлығын жарқырата шығарып, қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін зерделеудің тұтастай жүйесін жасау міндеттелген болатын. Осы жағдайды ескеріп бағдарлама аясында жер-жерде тарыдай шашылған фольклорлық мұраларына зертеулер жүргізіліп оларды ғылыми негізде қайта жаңғырту жұмыстарын жүргізіп, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Бабалар сөзі» сериясы ғылыми

басылымының жүзтомдығын жарыққа шығарды [3]. Қазақтың рухани мұрасы ешбір өзгеріссіз, бастапқы калпында қалың жұртшылыққа қайтарылып, ғылыми айналымға енді.

Міне, осындай асыл мұраларымыздың баспа бетін көруі көптеген рухани қазыналарымызды халық игілігіне жаратуға, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыруға мүмкіндік туғызды.

Ал рухани-мәдени таным арқылы, тарихи сана негізінде патриоттық сезім, отаншылдық рух қалыптасатыны белгілі. Әсіресе, бұл мұралар бүгінгі және келешек «Мәңгілік ел» жастарын отаншылдық рухта тәрбиелеуде мемлекеттік идеологияның темірқазығы болуы тиіс.

Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанрларының бірі – батырлар жыры. Батырлық жырларда халықтың сан ғасырлар бойына жинаған рухани мұрасы, ұлттық дүниетанымы, саяси көзқарасы, тарихи оқиғалар мен тұлғаларға берген бағасы қатар сақталып жеткен. Сол себепті батырлық жырларды халықтың рухани келбетінің бір айнасы деп санауға болады. Батырлық жырларда қазақ руханиятына қатысты көркемдік танымдар мен қатар ұлт пен мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы жайында көп деректер сақталған. Сондықтан халық шығармашылығының, оның ішінде батырлық жырлардың деректілік маңызы мен бірге фибраттық, эстетикалық мәні де зор.

«Бабалар сөзі» сериясы бойынша шыққан жүзтомдықтың екі (33-34) томын «Алпамыс батыр» жырлары құрайды. Сол томның құрамында С.Аққожаев жырлаған нұсқа да бар. «Алпамыс батыр» жырының бұрын баспа бетін көрген варианты сол кездің саяси-қоғамдық талаптарына орай мәтіндік өңдеу, редакция жүргізілгендігі жасырын емес. Бұған қоса ілкі жинақтарда түсіп қалған, яки қолжазбадан қате оқылған жыр жолдары мен жекелеген сөздер түпнұсқа бойынша түзетіліп, мәтіндер бастапқы калпына келтірілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. – Алматы, 1975. – 348 б.
- [2] Алпамыс батыр. 3-кітап. / Құрастырған: Смирнова Н.С. – Алматы, 1957. – 360 б.
- [3] Батырлар жыры. – Алматы, 1959. – 379 б.
- [4] Бабалар сөзі. 1–100-томдар. – Астана: Фолиант, 2004 -2013.

REFERENCES

- [1] Scientific description of Kazakh manuscripts, 1975, 348 (in Kaz.).
- [2] Alpamys batyr. 3rd book. / Compiler: Smirnova N.S., 1957, 360 (in Kaz.).
- [3] Heroic epic, 1959, 379 [in Kaz.].
- [4] Babalar sozi, 100 V., 2004 – 2013, (in Kaz.).

УДК 821. 512. 122. 09: 398

ВЕРСИЯ С. АККОЖАЕВА ЭПОСА «АЛПАМЫС БАТЫР» И ЕГО ТЕКСТОЛОГИЯ

К.Б.Алпысбаева

Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова

Ключевые слова: фольклор, сказитель, собиратель, версия, эпос, текстология, издание, героический эпос, оригинал

Аннотация. Один из жанров нашего национального фольклора с богатейшим содержанием – это героический эпос. Среди них остановимся на эпосе «Алпамыс батыр». Он является одним из древнейших казахских высокохудожественных героических эпосов, дошедших до наших дней. Основная идея эпоса появилась как идея сохранения единства рода. Следовательно, эпос прославляет поступки людей, нацеленные на единение рода, на сохранение согласия между различными родами.

В качестве объекта исследования нашего труда анализируется история собирания версии эпоса «Алпамыс батыр» в исполнении Султана Аккожаева и его текстологические особенности. Методологию работы составляют текстологический, сравнительно-исторический методы, метод документологии и библиографической информации. Результаты работы могут использовать студенты, магистранты и литературоведы высших учебных заведений.

Большинство вышеназванных произведений, опубликованных в советские годы, были изданы с некоторыми недостатками, примеры которых указаны.

После обретения Казахстаном независимости появились не только новые взгляды осмысления истории казахского народа, но и появилась возможность всестороннего изучения и объективной оценки многих вопросов истории литературы, в том числе народного наследия, которые в течении многих лет в соответствии с идеологией тоталитарной системы получали негативную оценку, были проанализированы только с политической и классовой точки зрения.

А в 2004 году по инициативе Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в результате постановления Правительства в рамках комплексной государственной программы «Культурное наследие» Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова издал серию научного издания «Бабалар сөзі» из ста томов. Духовное наследие казахов без всяких изменений, в изначальном виде возвращено широкой публике и введено в научный оборот

Поступила 25.04.2016 г.